

A JENA-PLAN TEVÉKENYSÉGRENDSZERE

A modern nevelési koncepciók manapság egyre konkrétan fogalmazzák meg a gyermeki tevékenység kiemelt pedagógiai szerepére vonatkozó nézeteiket.¹ Az aktivitásra építő nevelésifolyamat-felfogások immár klasszikussá váló példái leginkább Dewey aktív modelljében, Claparède funkcionális tevékenység-pedagógiájában, Montessori felfedező-kísérletező módszerében, vagy Freinet „világmegismerő” nevelési elképzeléseiben fogalmazódtak meg.² A tanuló változatos interakciók útján történő ismeretszerzése és a különböző feladatok elvégzése útján nyert tapasztalatainak szerepe a későbbi iskolakoncepciókban is egyre növekvő jelentőséget kapott. Így különösen a reformpedagógiai szintézisként is felfogható Jena-terv iskolában³, de a társadalmi partnerviszonyra építő új német nevelési elképzelésekben is (Theodor Wilhelm, alias „Oetinger”, 1957).⁴ A reformpedagógiai törekvések legújabb fejlődési tendenciáiban az alapkoncepciók gyakorlatorientált módosulásai és a társadalmi igényektől függő változásai figyelhetők meg.⁵ A reformkoncepciók jelentős hatást gyakorolnak a mai állami-önkormányzati iskolarendszerre is. Egyes elemeik bekerültek a Nemzeti Alaptantervbe, az Oktatási Törvénybe⁶ és ennek következtében sok helyi pedagógiai programba is, mintegy színesítve, humanizálva azokat. Az egyik legfontosabb szemléletmódbeli változás a tanulói aktivitás jelentőségéről kialakult vélekedés. A legújabb szakirodalmi publikációk megkülönböztetett figyelmet fordítanak a tanulói tevékenységrendszer hatásának vizsgálatára a pedagógiai eredményesség tükrében. Az empirikus kutatásokkal alátámasztott vélemények között legfontosabbak azok, melyek kiemelik a nevelés közösségre orientált jellegét, valamint a gyermek permanens ellátását felelős feladatokkal, hiszen ezek nélkül nincs szociális érés. Lényeges az egyéni és közösségi alkotó jellegű tevékenységi formák alkalmazása, a nevelés résztvevői közötti folyamatos kommunikatív és alkotótársi kapcsolatok kialakítása, hiszen az iskola pedagógiai hatásfoka egyenesen arányos tevékenységi kínálatának szélességével, vagyis az interakciók számával.⁷

Kiindulásként célszerű mindazokat a vélekedéseket összefoglalni, melyek a nevelés napjainkban érvényes, korszerű elveit reprezentálják. Ezek a szempontok irányadók lehetnek további elemzéseink számára. A mai pedagógiai szakirodalomban gyakran felbukkanó, s a modern nevelés horizontját megrajzoló gondolatok a következők⁸:

1. A gyermek személyének teljes elfogadása a fejlődéséhez feltétlenül szükséges környezeti stabilitást adja meg.

¹ Bábosik István: A nevelés elmélete és gyakorlata. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. p. 39-54.

² Kárpáti Andrea: A befogadásra és az aktivitásra épülő nevelésifolyamat-koncepciók jellemzői. In Bábosik István (szerk.): A modern nevelés elmélete. Telosz, Budapest, 1997. p. 86-115.

³ Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. p. 530-533.

⁴ Wilhelm, Theodor: Theorie der Schule. Stuttgart, 1969.

⁵ Németh András: A reformpedagógia múltja és jelen. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001. p. 141-153.

⁶ Aktuálisan pl. az osztályozás nélküli értékelés az általános iskola alsó tagozatában.

⁷ Bábosik István: Alkalmazott nevelélmélet. OKKER, Budapest, 2003. p. 13-23.

⁸ Schaffhauser Franz: Optimista nevelési perspektívák. In Bábosik István (szerk.): A modern nevelés elmélete. Telosz, Budapest, 1997. p.240-241.

2. Szabad teret kell biztosítani a gyermek fejlődéséhez, mely a pedagógiai tapintat formájában jelenik meg.
3. A gyermeki individuum kibontakozásához önmaga kipróbálásán át vezet az út. Az önszabályozás és döntésképeség felelős választások tapasztalatain keresztül alakul ki.
4. A tanulói aktivitás mint alkotó tevékenység az önfejlesztés fontos mozzanata.
5. A plurális viszonyok között is szükséges az alapvető társadalmi értékeket nevelési értékékké konvertálni (pl. a toleranciát, a társadalmi partnerséget, a szolidaritást, a békeakaratot, a konstruktív életvezetést stb.).
6. A szakmai munka során folyamatos önellenőrzést kell végeznünk nevelésünk hatékonysága és módszertani kultúránk fejlesztése tekintetében.

A nevelés gyakorlatát ért bírálatok hatására „a jelen pedagógiája” az alábbi elvek figyelembevételével látszik körvonalazódni⁹:

1. Az iskolai nevelés minőségének javításához az egyének nagyfokú aktivitása szükséges, vagyis olyan konstruktív türelmetlenség kialakítása, mely a problémák felvetése és ezek aktív megoldása keretében mutatkozik meg.
2. Az iskolai közösség életében az aktivitás és a kezdeményezőkészség lehetőségét biztosítani kell.
3. A gyermek számára reális valóságképet kell felvázolni. Életkoruknak megfelelően szembesíteni kell őket a társadalom problémáival, és segíteni kell őket a konfliktusok önálló megoldásában.

Empirikus kutatások bizonyítják, hogy a mai iskolai gyakorlat nem tükrözi e fontos pedagógiai felismerések alkalmazását.¹⁰ Úgy tűnik, hosszú még az út a modern és tudományos elveken nyugvó, gyermekközpontú, fejlesztésorientált és gyakorlati szemléletű nemzeti iskola kialakításáig. E pedagógiai attitűdváltás folyamatában fontos elem az eddigi változások, eredmények tanulmányozása, összefoglaló értékelése. Az önálló, alkotó jellegű tanulói feladatrendszer és a hozzá szervesen kapcsolódó közösségi dimenzió egyik legszerencsésebb ötvözete a Jena-Plan koncepcióban tanulmányozható. Dolgozatunkban igyekszünk a Petersen-féle pedagógiai modell tanulói tevékenységrendszerét elemezni, hiszen a kiforrott, napjainkban is sikeres reformpedagógiai szintézis nevelési tapasztalatai más modellek számára is hasznosak lehetnek.

Peter Petersen és a Jena-Plan

Napjainkban egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a jénai egyetem pedagógia-professzora, Peter Petersen által kidolgozott pedagógiai irányzat iránt, amely 1927-ben került a nemzetközi nyilvánosság elé. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a Jena-terv iskolák pedagógiai programjaikat nem elit magániskolaként, hanem az állami-önkormányzati iskolarendszerek keretei között akarják megvalósítani. A napjainkban működő Jena-Plan iskolák azért is különösen érdekesek, mert olyan kreatív, alulról építkező, alkotó jellegű

⁹ Bábosik István 2003. december 10-én tartott előadása alapján (ELTE, Neveléstudományi Doktori Iskola)

¹⁰ Jelentés a magyar közoktatásról. OKI, Budapest, 2003. p. 239-271.

pedagógiai-didaktikai kísérletnek tekinthetők, melynek kialakításában a diákokon kívül az iskolák pedagógusai és az ott tanuló gyermekek szülei is szerepet kapnak.¹¹

Peter Petersen (1884-1952) egyetemi éveit teológiai, filozófiai, pszichológiai és pedagógiai tanulmányokat folytatott. A klasszikus német pedagógián kívül nagy figyelmet fordított Wilhelm Wundt pszichológiai kísérleteinek és egyúttal a gyermektanulmányi mozgalom eredményeinek megismerésére. 1923-ban meghívást kapott a jénai egyetem egyik pedagógiai tanszékének élére. A tanszékhez kapcsolódó tradíció folytán a tanszék professzorának a gyakorlóiskola vezetését is el kellett látnia. Ez a szerencsés körülmény tette lehetővé hogy a reformpedagógia és az empirikus tudományfelfogás új szemléletmódját képviselve létrehozza és a gyakorlatban rögtön ki is próbálja új iskolakoncepcióját.

Petersen a Jena-Plan iskola pedagógiai alapkérdését az egyén és közösség viszonyának összefüggésében teszi fel. Ezt az alap gondolatot a „Kis Jena-Plan” bevezetőjében így veti fel:

„Hogyan hozható létre az a nevelőközösség, amely a gyermekek számára a legjobb képzést biztosítja, azaz olyan műveltséget, amely a benne rejlő és őt ösztönző művelődési vágyra alapozódik, olyan műveltséget, amelyet számára ez a közösség közvetít, és amely gazdagabban, értékesebben vezet őt vissza a nagyobb közösséghez, hogy annak tevékeny tagjává váljék? Vagy rövidebben: Hogyan kell azt a nevelőközösséget létrehozni, amelyben és amely által az ember individualitását személyiséggé teljesítheti ki?”¹²

Az idézet a nevelés azon alapvető kettősségére figyelmeztet, hogy egyrészt tekintettel kell lennünk a gyermek egyéni tulajdonságaira, önkibontakoztatási vágyára és természetes aktivitására, másrészt pedig arra a közösségre, amelyben a gyermek fejlődik és amelynek keretében értékeit kibontakoztatja. Terjedelmi okokból nem áll módunkban, hogy a Jena-Plan valamennyi aspektusát bemutassuk. Szándékunk az, hogy abból a szempontból vizsgáljuk meg Petersen iskolakoncepciójának tanulói tevékenységrendszerét, hogy mely elemei hasznosíthatók újabb fejlesztéselvű modellekben. Azonban mégis szükséges azoknak a nevelésfilozófiai-antropológiai, didaktikai-metodikai és iskolaszervezeti sajátosságoknak az összegzése, melyek a tanulói tevékenységrendszer vizsgálatának értelmezési kereteit adják.¹³

1. Az iskola a gyermek *élettere*.
2. Az iskolai osztály legyen *lakószobaként* berendezve.
3. Évfolyamosztályok helyett *alapsoportokat* kell létrehozni, mely három évfolyam közösségéből alakul ki.
4. A heti tevékenységet *ritmikus heti munkaterv* alapján kell megszervezni.
5. Az egyéni választáson alapuló *kurzusoktatást* kell bevezetni.
6. A törzsanyagot a tantárgyakat összekapcsoló *epochákban* vagy *projekteknél* kell feldolgozni.
7. A metodika középpontjába a szabad és öntevékeny *csoporthatást* kell állítani.
8. A *művelődési alapformának* a közösségi életet és az egyéni aktivitást fejlesztő felfedezési tanulást kell támogatnia. (Beszélgetés, játék, munka és ünnep.)
9. Az osztályozás helyett *szöveges értékelést* kell alkalmazni.
10. A problémákat az alapsoportok keretében szervezett *tankörökben* kell megbeszélni.
11. A Jena-Plan iskola ismertetőjegye a kölcsönös segítség és a *patronálás*.
12. Az iskola gyermekek, tanárok, szülők és a lakókörzetben élő emberek *iskolaközössége*.

¹¹ Pukánszky Béla – Zsolnai Anikó: Pedagógiák az ezredfordulón. p.64.

¹² Petersen, Peter: A Kis Jena-Plan. Osiris, Budapest, 1998. p. 25.

¹³ Németh András: Peter Petersen és a Jena-Plan. In Pukánszky – Zsolnai: Pedagógiák az ezredfordulón. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998. p. 69-70.

„A Jena-Plan olyan természetes életközösség kialakítására törekszik, amelyben az iskolai élet és az oktatás megköveteli a növendék felelősségteljes cselekvését. Az egész iskolának, minden egyes alapsoportnak és spontán módon szerveződő kisebb munkacsoportnak olyan szociális közösséggé kell válnia, amely az egyes növendékek számára felmutatja mindazokat a helyzeteket, amelyek a többi emberrel és a tárgyi világgal kialakítandó kapcsolataik sokféleségének megtapasztalását biztosítják.” – fogalmazza meg tömören Petersen-féle iskolakoncepció lényegét Németh András.¹⁴

A Jena-Plan tanulói tevékenységrendszer

Az iskolai munka a tanulói aktivitás és felelős feladatvállalás köré szerveződik. Ennek a modern pedagógiai tevékenységnek legfontosabb szervezeti kerete a különböző életkorú gyerekekből álló alapsoport (Stammgruppe), mely az „egymástól tanulás” és az „együtt tanulás” pedagógiai lehetőségeit biztosítja. A koedukált alapsoportokba sorolás szempontrendszer a fejlődéslélektani sajátosságok figyelembe vételére és az interperszonális kapcsolatokban rejlő nevelő hatások kiaknázására törekszik. A magasabb csoportba történő átlépés nemcsak a tanulmányi teljesítmények, hanem a tanulók általános érettsége (testi fejlettség, magatartás- és viselkedéskultúra, erkölcsi tulajdonságok) alapján történik. Áthelyezéskor arra a kérdésre keresik a választ, hogy az illető tanuló a következő csoportban feltalálja-e majd magát, képes lesz-e az önmegvalósításra.¹⁵ A kiegyenlített tevékenységű lehetőségek folytán kisebb a konkurencia, ehelyett a közös munka során a kooperatív teljesítménykultúra, az egymástól való tanulás igénye az alapvető norma és követelmény.

A „ritmikus heti terv” a tanulók tevékenységének szervezésében gyökeresen új lehetőségeket biztosít. Változatos tevékenységformák:

1. a nívókurzus (az alapsoporthoz kötődő tanfolyam),
2. a kultúra világával kapcsolatos csoportmunka,
3. a természettel foglalkozó csoportmunka,
4. gyakorlati foglalkozás (pl. műhelymunka, kerti munka),
5. beiskolázási és gyakorló kurzusok (szükség szerint),
6. választható kurzusok (igény szerint),
7. közösségi formák (vallás, ünnep, szabad munka, kör),
8. sportnap,
9. szabadidő az iskolán belül,
10. szabadidő az iskolán kívül (család, játék, kirándulás, utazás).

A Jena-Plan gyakorlatában a tevékenységek szervezése – a pedagógiai, pszichológiai és praktikus szempontok figyelembe vételével – az alábbi módon alakul: „Hétfőn az iskolai munka egy órával később (9 órakor) kezdődik, ezáltal biztosítják a hétvége és az iskolai munka közötti természetes átmenetet. A heti munka a Jena-Plan egy jellegzetes közösségi rendezvényével, az alapsoport minden tagjának részvételével zajló szabad beszélgetéssel, az ún. *beszélgetőkörrel* kezdődik és fejeződik be, amelynek keretében a gyermekek szabadon beszélhetnek élményeikről, tapasztalataikról, problémáikról, megtervezhetik a hét során

¹⁴ Németh András: Peter Petersen és a Jena-Plan. In Pukánszky – Zsolnai: Pedagógiák az ezredfordulón. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998. p. 70.

¹⁵ Petersen, Peter: A Kis Jena-Plan. Osiris, Budapest, 1998. p. 53.

végzendő munkáikat. Ehhez kapcsolják az iskolai munkának távlatot nyújtó, azt a hétköznapok fölé emelő heti (nyitó- és záró-) *ünnepeket*. A hét többi napjain az iskolai munka első órájában az ún. *nívókurzusok* (váltakozva 55 perces anyanyelv és matematika epochák) megtartására kerül sor, amelyek keretében a két tárgy differenciált oktatása valósul meg. Ezt a terem átrendezése, majd 5 perces szünet után egy további 100 perces alapegység, a *szabad csoportmunka* követi, amely elsősorban a társadalmi kultúra és a természetismereti témakörökre alapozódik. A csoportmunka aránya a teljes iskolai munka 20 %-át adja. Ezután veszi kezdetét a délelőttöt két alapvető időegységre tagoló, 35 perces nagyszünet, amelynek keretében közös étkezésre, felolvasásra, tornára, ill. szabad játéokra nyílik lehetőség. A szünet után újabb 100 perces tevékenységi szakasz kezdődik, melynek keretében további szabad munkára, nívókurzusokra, illetve különböző, egyéni érdeklődésre alapozott választható kurzusok (szakkörök) megtartására kerül sor.¹⁶

A fenti tanulói tevékenységsszervezés mögött Petersen átgondolt pedagógiai alapelvei állnak. Az ő felfogásában az ember egyszeri és soha vissza nem térő szituációk összefüggésrendszerében él. Cselekvési során az embernek magának kell a szituációk befolyásolta helyzetekben rejlő problémákat megoldania. Szabadsága abban nyilvánul meg, hogy a problémák megoldására irányuló cselekedeteit önmagának kell meghatározni. „A Jena-Plan iskola gyakorlatában a tanulót „élethelyzetei során megjelenő problémák segítségével” elvezetik arra a szintre, amelyben képessé válik a „teljes személyiségként” történő tevékenységre. Az iskolában folyó oktatásnak tehát olyan valódi feladatokat kell tartalmaznia, amelyek megkívánják és lehetővé teszik a gyermek teljes személyiségének bekapcsolódását. Jóllehet a pedagógiai folyamat főbb vonalaiban megtervezett, de az abban megjelenő életszerű szituációk következtében mégis nyitott marad, így a gyermek számára továbbra is biztosított az önálló felelősségvállalás elemeit tartalmazó cselekvés lehetősége.”¹⁷

A művelődési alapformák részletes, pedagógiai szempontból megtervezett tartalmát Petersen a következő tanulói tevékenységformákban látta:¹⁸

1. *Beszélgetés*: Hétfői és szombati körbeszélgetés; társalgás az osztályteremben a szünetek elején elköltött közös reggeli során; „művelődő jellegű beszélgetés a tanulmányi sétához, vagy a hallott, látott, megmagyarázott, előadott dolgokhoz kapcsolódva, a látogatók beszámolóit és annak egyéb formái; a csoportmunka során a tanár és a gyermekek, illetve a tanulók egymás közti beszélgetése.
2. *Játék*: A tanulás játékos formái különböző eszközök felhasználásával főképpen az első iskolai évben, ideértve a különböző mozgásos játékokat is, amelyek a számolás-, a nyelv-, az ének- és a verstanulás, illetve a gyakorlás során használatosak, továbbá a tanultak ismétlésére szolgáló, minden évfolyam által kedvelt további formák: a ritmikus és gimnasztikai játékok; torna és sport; a szünet idején folytatott játékok; terepjátékok.
3. *Munka*: A kurzus- és csoportoktatás különböző formái és a kézi- (fizikai) munka oktatása során megvalósuló tevékenység alapformája, azonban a témától és az életkortól függően ajánlatos ehhez a játékot is hozzákapcsolni és teret adni a beszélgetés azon formáinak, amelyek a csoportban folyó közös szabad munkát nem akadályozzák. Ebbe a körbe tartozik továbbá az iskolakertben végzett munka, az iskolai lakószoba rendben tartása és más egyéb munkaforma is.

¹⁶ Németh András: Peter Petersen és a Jena-Plan. In Pukánszky – Zsolnai: Pedagógiák az ezredfordulón. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998. p. 74.

¹⁷ Fent i. m. p. 75.

¹⁸ Petersen, Peter: A Kis Jena-Plan. Osiris, Budapest, 1998. p. 92-93.

4. *Ünnep*: A hétfői és szombati ünnep; az egyes csoporttagok születésnapja; karácsony, karnevál, nyári ünnep; az új tanulók felvételének ünnepe, ünnepélyes befogadásuk az iskolaközösségbe az iskola alapításának évfordulóján; ünnepek, amelyek lehetővé teszik a tananyag dramatikus feldolgozását.

A tulajdonképpeni tanulmányi munka a spontán módon szerveződő *kiscsoportokban* (Tischgruppe) végzett tevékenység során valósul meg. Ennek keretében lehetővé válik, hogy a gyermek – egyedül vagy néhány társával együttműködve – tartósan és elmélyülten foglalkozhasson egy őt érdeklő témával. Munkájához szakkönyvek, képek, térképek, és egyéb segédeszközök állnak rendelkezésére, készíthet vázlatokat, rajzokat, problémáit megbeszélheti társaival, sőt szükség esetén a tanárhoz is fordulhat segítségért. Noha a kiscsoportok önállóan munkálkodó társulások, ám folyamatos kapcsolatban állnak a többi csoporttal is. A tartósabb szövetségbe lépő csoportok bemutatják egymásnak témáikat és eredményeiket, majd meg is vitatják azokat.

A Jena-Plan iskola csoportoktatásának sajátos formája a *tanfolyam* (Kurs), amelynek keretében a tanulók valamilyen hiányosságukat pótolják, vagy valamilyen új készséget sajátítanak el. Ezek a készségek a továbbtanuláshoz szükségesek, valamely speciális képességet fejlesztenek tovább, vagy egyéni érdeklődésen alapuló fakultációs tárgy elmélyültebb tanulását jelentik.

A *beszélgetőkör* (Kreis) az egész alaps csoport által végzett önképzőkörszerű tananyag-feldolgozást jelent, például nyelvi kifejezőkészség ápolását és fejlesztését beszámolók, előadások, dramatizált szerepjátékok, vita, felolvasás stb. formájában, közösségi társas kapcsolatok gyakorlását a játék és az egymással kapcsolatos viselkedés során, énekes játékok, néptáncok bemutatását, közös élmények, napi kérdések megbeszélését.¹⁹

A fentiek alapján látható, hogy a Jena-Plan iskolakoncepcióban a pedagógiai szituáció a gyermekek életközösségének pedagógiaileg megtervezett, problémahelyzetekre épülő természetes tevékenységformákra alapozott kapcsolata a felnőtt vezető irányításával, amely lehetővé teszi a csoport minden egyes tagja számára a saját optimális személyiségfejlődést biztosító cselekvést és tevékenységet.

A téma összefoglalása és vizsgálódásaink tanulságai

Petersen iskolamodellje többféle reformpedagógiai törekvés sikeres zárószintézisének tekinthető. A koncepció elemei között jól érzékelhető Decroly játékpédagógiája, Orff művészeti nevelése, a Waldorf-pedagógia epochális oktatása, Kilpatrick projekt-módszere, vagy Kerschensteiner munkaiskolája stb. A Jena-Plan sokfelé ágazó gyökerei és a létrejöttét befolyásoló sokszínű szellemi hatások ellenére is egyéni alkotás, a reformpedagógia egyik csúcsteljesítménye.

A Jena-Plan sajátos pedagógiai tér-idő struktúra, melyben a fejlesztés sokirányú és kiegyenlített tevékenységi lehetőség megszervezésén keresztül történik. A tanulók érdeklődésének megfelelően szabad választási lehetőséget biztosít a különböző művelődési formák és fejlesztő tevékenységi alternatívák között, az önművelés és az önkibontakoztatás ugyancsak szabad megvalósításához. A tanár háttérszervező és -irányító jelenléte segíti a tanulót az önálló és felelősségteljes döntések meghozatalában, s így a nevelés

¹⁹ Németh András: A reformpedagógia múltja és jelene. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. p. 100-101.

eredményeképpen a gyermek belső determinációra épülő autonóm személyiséggé válik. Ugyancsak figyelemreméltó Petersen közösségi nevelésének természetes emberi kapcsolatok útján működő pedagógiai hatásrendszere, mely a szociális életképesség és a konstruktív életvitel kialakítása szempontjából igen fontos eredmény és követnivaló példa.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bábosik István (szerk.): A modern nevelés elmélete. Telosz Kiadó, Budapest, 1997.
- Bábosik István: A nevelés elmélete és gyakorlata. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
- Bábosik István: Alkalmazott neveléstudomány. OKKER, Budapest, 2003.
- Falus Iván (szerk.) Pedagógiai lexikon. Keraban Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- Nagy Sándor (szerk.): Pedagógiai lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Németh András – Ehrenhard Skiera: Reformpedagógia és az iskola reformja. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
- Németh András: A reformpedagógia múltja és jelene. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.
- Petersen, Peter: A Kis Jena-Plan. Osiris, Budapest, 1998.
- Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.
- Pukánszky Béla – Zsolnai Anikó: Pedagógiák az ezredfordulón. Szöveggyűjtemény. Eötvös József Kiadó, Budapest, 1998.